

ולדבקה בו

- דבקות בצדיקים במשנת הראי"ה קוק זצ"ל -

- א. רקע
- ב. השפעת הצדיקים על הסובבים אותם ועל הדבקים בהם
- ג. תיאור פעולת הצדיק על הדבקים בו
- ד. הדבקות בצדיקים היא חלק מסדר החיים הציבורי הכללי
- ה. הדבקות בצדיקים בהיסטוריה הלאומית
- ו. היחס בין הדבקות בצדיקים ובין הדבקות בכללות האומה
- ז. עיון בפסקה מ'אורות ישראל'

א. רקע

תורתה של תנועת החסידות עוסקת רבות במושג ה"צדיק", ונותנת לצדיק תפקיד בעל חשיבות רבה ומקום מרכזי ביותר בתוך כלל ישראל. גדולי החסידות הדריכו את ההולכים בדרכם לדבוק בצדיקים, ונתנו מקום מרכזי בעבודת ה' לדבקות זו:

ידוע גודל מעלת הצדיקים ודיבוק חכמים שבדור אשר מפיהם אנו חיים וכל הדבוק בהם לא יזנח לעולם להיות לו עליה להכלל בתוך הצדיקים בעבודתם כמ"ש יברך יראי ה' הקטנים עם הגדולים. פ' אם הקטנים הם מחוברים עם הגדולים גם הם בכלל הברכה... ודבר זה גלה לנו הבעש"ט ז"ל בדורו ומאז כן בכל דור ודור ודורשיו עד ביאת הגואל.¹

אולם נושא זה שנוי במחלוקת. מנגד לגישה זו, ניצבת גישה הסוברת כי תפיסה זו של החסידות סותרת את רוח היהדות והתורה, ועל כל יהודי לעבוד את הקב"ה בצורה ישירה ועצמאית, ואין לו צורך בסיוע מאחרים:

המטרה של ההלכה היא דימוקראטית מתחילתה ועד סופה... אין אדם זקוק לעזרת אחרים כדי לגשת אל האלהים ואין צריך למליצי יושר ומבקשי

* מאמר זה נכתב בעקבות שיחה עם הרב פרופ' נריה גוטל, ועל כך תודתי נתונה לו. מחובתי להודות למו"ר הרב שמואל טל, לרב משה צוריאלי ולרב זכריה תנעמי, שסייעו לי לעיין בדברים, והפנו אותי למקורות שונים. כמו כן אני חב תודה לרב בעז אופן שערך את הספר הנפלא 'מפתחות לכתבי הראי"ה', שהסתייעתי בו רבות.

1. תפארת שלמה, תחילת פרשת אמור.

רחמים, לשלוחים ולסניגורים. כל זמן שידפוק על שערי שמים, יזדקקו לו... ולפיכך לא היתה דעת גדולי ההלכה נוחה מפולחן הצדיק בעולם החסידות, שהוא סותר גופי התפיסה ההלכתית.²

גישתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל (להלן: הרב) לנושא, דורשת התבוננות רבה. הרב כתב דברים רבים בעניין זה, ואת המורכבות שאנו מוצאים בתורתו כלפי תופעות רבות – אנו מוצאים גם בסוגיה זו. בהתייחסויותיו השונות לנושא זה אנו מוצאים מורכבות ולכאורה אף סתירות. בכדי לעמוד על דעתו בנושא כראוי, יש לנסות להקיף את הנושא על כל רוחבו.³

אחת הפסקאות הידועות של הרב בנושא זה, אם לא הידועה ביותר, היא הפסקה המופיעה ב'אורות ישראל':

הדבקות בצדיקים, כדי שיתערב כח המציאות שבנשמתם עם הנשמה הבלתי נשלמת, היא דבר נכבד מאד במהלך התפתחות הנפשות. אבל צריך שמירה גדולה, שאם יטעה בצדיק אחד, וידבק בו דבקות פנימית הויתית, וידבק ג"כ בחסרונותיו, הם יפעלו לפעמים על הדבק במדה גרועה הרבה ממה שהם פועלים על האיש המקורי. אשריהם ישראל שהם דבקים בנשמת האומה, שהיא טוב מוחלט, לשאוב על ידה אור ד' הטוב.⁴

בפסקה זו הרב מתייחס לדבקות בצדיקים כאל "דבר נכבד מאד" בתהליך התפתחות הנפש. ואולם הוא מזהיר מפני תוצאה שלילית שהיא יכולה לגרום: דבקות גם בחסרונותיו של הצדיק. אפשר להבין שבעקבות החשש מהתוצאה השלילית הזו, באה ההדרכה להידבק "בנשמת האומה, שהיא טוב מוחלט" – כתחליף גמור לדבקות בצדיקים.⁵

אולם מתוך דברים נוספים שכותב הרב בנושא, וכן מתוך עיון מדוקדק בפסקה עצמה, נראה שלא זו כוונת הדברים. בכדי לעמוד על דעתו של הרב במלואה, ננסה להציג תחילה תמונה כללית של הנושא ולאורה נבקש לשוב ולעיין בפסקה מחדש.

2. הגרי"ד סולובייצ'יק, איש ההלכה – גלוי ונסתר, עמ' 45.
3. הערת העורך (ש.מ.): לעיון נוסף בסוגיה זו ראה מאמרו של יצחק כהן 'על הצדיקים ועל החסידים' שהתפרסם באסיף א', חלק התנ"ך והמחשבה, עמ' 225-240.
4. אורות, אורות ישראל, ג', עמ' קמו.
5. להבנה זו יכולה אולי להוסיף העובדה שכותרת הפרק כולו היא "ההתדבקות וההתקשרות בכללות ישראל". יש להעיר שהפרקים נערכו על-ידי הרצ"ה והוא מי שקבע את שמם.

ב. השפעת הצדיקים על הסובבים אותם ועל הדבקים בהם

אנו מוצאים בכתבי הרב פעמים רבות תיאורים של הקישור הנשמתי שקיים בין נשמות ישראל, ושל ההשפעה ההדדית שישנה בין הנשמות.⁶ הרב נוגע רבות בהשפעת הצדיקים על עם ישראל כולו ואף על ההוויה כולה. פעמים רבות הדבר אף אינו נוגע כלל לבחירתם של הפרטים, והצדיק פועל פעולה של עילוי הפרטים שכל כולה באה מצדו, ללא שום התערורות מצדם:

האחדות הגדולה, שצדיקים טובים, אדירי הקודש, מרגישים בעצמם מרוב אהבתם את כל היצור, שהיא הולכת ומתרכזת בצדיקי ישראל באהבת ישראל האידיאלית, היא ממשכת אליה את אור החיים ויסודו של כל יחיד ויחיד, ומהפכת את כל הנטיות היחידיות והמעשים שלהם לטובה ולקדושה. מרוב תשובה מאהבה של אנשי מופת הללו מתהפכים כל הפשעים לזכויות. ואור החיים היותר רוממים וקדושים מאיר על ידי כל פעולה וכל שיג ושיח של כל יחיד ויחיד שבישראל... בכח עליון של אחדות מאירה זו היא סגולת הסליחה לכל חטא ועון, המיוחדת לצדיקים בני עליה. אמר ר' שמעון בן יוחאי, יכולני לפטור את העולם כולו מן הדין...⁷

כל התעלות והזדככות של הצדיקים פועלת ומשפיעה על ההוויה כולה.⁸ עם זאת, יכולת ההשפעה של הצדיק על הפרטים גדלה ככל שהקרבה והחיבור שיש ביניהם גדולים יותר:

כל מה שהנשמה יותר גבוהה היא ביסודה היא מרגשת יותר את האחדות שיש בכל... נשמות הללו מלאות הן אהבה וחסד עולם... והם מכירים ומרגישים את הצינורות, ששפע אור החיים הולך על ידם מבריה לחברתה, וכל מה שהבריה היא יותר קרובה לחוגם, הצינור הוא מתרחב אצלם. ולפעמים מבהיק עליהם אור עליון, המקיף באחדותו את היש כולו ממעל לכל הצינורות.⁹

קרבה כזו בין נשמות נתפסת לעתים כדבר שאין לנו הבנה בו, ואין לנו כל בחירה לגביו. ממילא – אם כך הם פני הדברים, מובנת המסקנה שהאדם הפשוט – שאינו

6. הערת העורך (ש.מ.): עוד בעניין זה ראה במאמרו של הרב משה פאלוך בגיליון זה.

7. אורות הקודש, ח"ג, עמ' שלא, 'האחדות והסליחה'.

8. ולמעשה נכון הדבר לגבי כל יחיד מישראל (ועל באגרות הראיה, ח"א, אגרת ש"א, שזהו יסוד חינוכי חשוב ביותר לדעת הרב). החילוק המרכזי שיש בין צדיק ובין כל אדם אחר מישראל בנקודה זו, הוא באיכות ובעוצמת ההשפעה. ועל באיגרת שם, שעצם מודעות האדם מעצימה את כוח השפעתו על הכלל.

9. אוה"ק, ח"ג, עמ' שלב, 'האחדות והחסד'.

במדרגת אותם הצדיקים ש"מכירים ומרגישים את הצינורות" – אל לו לעסוק בנושאים כאלה. עיסוק כזה לא יועיל לו, ואולי אף יזיק. אולם נראה שמצד האמת אין הדבר כן. נראה שלא מדובר כאן רק בעניינים שאין לנו השגה בהם, אלא גם בקישור נפשי שבבחירתנו המלאה של האדם:

מההכרות הפנימיות, המתעוררות ועולות בלבם של צדיקי הדורות, נשמתם מתעלה... העליה האורית בוקעת היא על ידי הארתם של צדיקים בכל הנשמות כולן, בין שמרגישים אותה התוספת הרוחנית, בין שאין מרגישים אותה. מובן הדבר, שהקישור הנפשי, שעל ידי החבה, האמון, הכבוד, והדבקות המעשית, חשק ההשתוות, וחמדת ההתבסמות, פותח את הצינורות הרוחניים יותר ויותר, ומחזק את הקשר העצמי השרשי יותר. וההתעלות עוברת בבהירות ובפעולה נפלאה, מאישיות יחידית גדולה על הכלל כולו, הסמוך סמוך יותר, והמקושר ביותר לפי ערכו כן הוא עילוי. אבל עיקר חטיבתה של ההתעלות באה היא גם מעצמה, ומתוספת על ידי עומק החפץ של הצדיקים עצמם... יוצאת אורה גם על כל הנשמה, ועל כל רוח ונפש. והאורה הפנימית מאירה לכל צלם אלהים של כללות האדם...¹⁰

בפסקה זו מלמד אותנו הרב, שהשפעת הצדיק על אחרים תלויה גם בקישור שלהם אליו מצד בחירתם וככל שהקישור חזק יותר, הפעולה גדלה. לקישור גם גילויים מעשיים, והוא כולל גם רצון להידמות לצדיק. כל אלה הם חלק מה"דבקות".¹¹

פסקה שהתפרסמה יחסית לאחרונה,¹² מגלה לנו שהרב התייחס להשפעת הדבקות בצדיקים על האדם בצורה שמזכירה מאוד את היחס של החסידות לנושא. הרב מתאר כיצד כל קשר שהוא שקיים בין האדם לבין הצדיק – מרומם אותו ומקדש אותו. לא עוד אלא שגם קשר שנראה לכאורה חיצוני – כמו מילוי רצון פשוט של הצדיק, בקשה שהצדיק יתפלל עבורו או מתן כסף לצדיק בתור מתנה – כל אלה פועלים פעולות גדולות ומאירות את נשמת האדם הדבק בצדיק:

10. אור"ק, ח"א, עמ' קלט, 'התגלות האורה הפנימית'.

11. כאן הרב מזכיר את המושג דבקות רק בצורת "דבקות מעשית", אך כפי שנראה להלן פשוט שכוונתו לדבקות בצדיקים.

12. פסקה לב מתוך 'פנקס פ"א פסקאות (יפו)' שבתוך חמשת הקבצים מכת"ק של הרב, שיצאו לאור בסוף שנת ה'תשס"ו ע"י 'המכון להוצאת גנזי הרא"ה'. פנקס זה נדפס אח"כ בפנקסי הרא"ה בהוצאת 'מכון הרצ"ה', ח"א, פנקס ה'. הפסקה הובאה בשלמותה כיוון שתפוצת הספר עדיין קטנה יחסית (כך נהגתי גם ביחס לפסקה הנוספת שמקורה בפנקס זה, המובאת בהמשך המאמר).

הצדיקים הגדולים, כל נטיותיהם הטבעיות הן מלאות קדושה. וכל מי שדבק להם, אפילו ביחש למילוי רצונם היותר פשוט, הוא דבק בקדושה, ויוכל על ידי זה להתעלות ולהנצל מכל צרה. אין לשער את העדינות שיש באהבת החיים של הצדיק האמיתי. איננה כלל אותה הנטיה הגסה של אהבת החיים המרופדת בשכרון של נטיות החומר הגסים המצוי אצל רוב הבריות, כי אם אהבת אור ד', אהבת חיקוי לחסד עליון בעולמו, המתפשטת על פני כל היצור. מי שמבקש מן הצדיק איזה דבר של תועלת להתפלל עבורו, כבר הוא מקושר בנשמתו על ידי יחש הכבוד והאמונה, וממילא מאיר ברוחו גם כן חלק מהאור העליון שבנשמת הצדיק. אם הוא נותן לו מכספו בדרך דורן של הבעת כבוד נעלה, ומעורר על ידי זה את הכח הנפשי הטבעי של נשמת הצדיק, יופיע עליו בזה אור ישועה ועז ד'.

ג. תיאור פעולת הצדיק על הדבקים בו

בכמה מקומות מעניק לנו הרב תיאור של אופי ומהות הפעולה הפנימית שפועלת הדבקות בצדיק על אלה הדבקים בו. הצדיק, שרצונו בטובת הכלל, גורם להבלטת הטוב שבדבקים בו ומתוך כך להופעת אור של חסד ומחילת עוונות:

...וכשהמחשבה האחדותית מתגברת היא, אור החסד והסליחה מופיע, ועונות ופשעים נמחקים. וכל מי שהוא מתקרב לחוגו של צדיק טוב כזה, הנקודות של הטוב הגנוזים במעמקי נשמתו מתנוצצים ובולטים, והרע הולך ונאפס לגמרי. והם הם צדיקים יסודי עולם, שהם דנים את כל העולם כולו לכף זכות, ומאירים את אור החסד על כל בריה, אוהבים לצדק את הבריות ושונאים לחייבם, והם הם תלמידיו האמיתיים של אברהם אבינו, ההולכים בדרכיו.¹³

הרב אף מתאר כיצד בכח הצדיק להמשיך אליו את הרע של הדבקים בו ולהפכו לטובה:

הצדיק האמיתי, שחפץ בטובת העולם ובזכותן של הבריות וטובתן באמת, יש בידו כח להמשיך לעצמו את האופי של מהות הרע שנמצא בכל הנפשות הדבקים עמו דבקות יחוסית של אהבה ואמונת חכמים. ומתוך שעל ידי המשכתו זו הרע מהם, נטהרים הם, ונעשו נקיים מחטא. והוא בעצמו, מתוך גודל הטוב שבנשמתו, מתהפך הרע שלהם בעצמו לטובה, ומוסיף לו יפעה, ואור גדול מאד.¹⁴

13. אוה"ק, ח"ג, עמ' שלב, 'האחדות והחסד'.

14. קובץ א', תקצט.

במקרה קיצוני של נפילה, כותב הרב, מגיע האדם לפעמים למציאות שבה אין לו יכולת לעזור לעצמו, והוא זקוק לעזרתם של צדיקים שיעוררו את הרצון שלו. גם בתהליך זה יש מעניין הדבקות בצדיקים:

הירידה ההרגשית לתוך הנטיות הבהמיות היא כטביעה ברפש עמוק... ולפעמים יש שא"א לאדם לעזור לעצמו כ"א הוא צריך עזרת עוזרים שיצילוהו... וזאת היא סיוע של צדיקים בעלי כחות נפשיים גדולים... והרצון הזה אע"פ שהוא נובע בעצם מעצמיותו... דומה בזה להצלה על ידי אחרים. וזהו מכלל האמור "לעולם יבקש אדם רחמים שיהו הכל מאמצים את כחו" (סנהדרין מד, ב), ואימוץ כח זה יש בו דבר נוסף, של קדושת הדבקות בחכמים ותלמידיהם.¹⁵

ישנן אפוא מציאויות שבהן האדם חייב עזרה "מבחוץ" – מצדיקים בעלי כוחות נפשיים גדולים.¹⁶ אנשים גדולים אלו מאמצים את כוחו של האדם ומגלים לו את עצמיותו.

ד. הדבקות בצדיקים היא חלק מסדר החיים הציבורי הכללי

עד כה ראינו כמה מועילה הקרבה לצדיקים לאלה שסביבם. אך יתרה מזאת, נראה שהדבקות אל הצדיקים נדרשת מצד הציבור, והיא חלק מ"סדר החיים" התקין:

כל מדריגות המציאות אחוזות הן וקשורות זו בזו. מתפלש הוא אור החיים ממדרגה למדרגה לפי ערך היחש הטוב שביניהן... הנהרה העליונה שנשמותיהן של צדיקים מונהרות בה... הולכת ומתפשטת על כל השדרות כולן של ההמון הרב לאשרם, לברכם, להאירם ולשמחם שמחת עולמים בזיו חיי נשמות על ידי האומץ של הקישור, שהם קשורים ודבוקים באהבת קודש אל הצדיקים ישרי הלב, ומונהרי הנשמה שביניהם. ובו תדבק, הדבק בחכמים ותלמידיהם. וסדר חיים זה, ושילוב המציאות ביחושיו הפנימיים והחיצוניים, הולך בכל מערכת היקום, ומבריח מן הקצה אל הקצה, עד כדי ההתאחות, המקיפה, של כל החי, כל הצומח, כל הדומם, וכל הנפש הרוח והנשמה, הממלאה והמקיפה אותם. יסוד פרק שירה.¹⁷

15. מאורות הרא"ה, ירח האיתנים, עמ' עח.

16. ייתכן ואפשר למצוא כדוגמת רעיון זה גם במימרה "אין חבוש מתיר עצמו מבית האסורין" (ברכות ה, ב), וכפירוש ר' יונתן אייבשיץ (יערות דבש, ח"ב, דרוש ט): "אבל איוב אמר שהם יתפללו עליו... אין חבוש מתיר עצמו מבית האסורים, וזהו כלל מי שמדת הדין מתוחה עליו אינה מועילה תפלתו כל-כך, כי הדין מתוח עליו וצריך רחמים מאחרים".

17. אוה"ק, ח"ד, עמ' תסה, 'דבקות בצדיקים'.

נראה שבמשפט "הדבק בחכמים ותלמידיהם" מתכוון הרב לדרשת חז"ל על הפסוק "ולדבקה בו" – "הדבק בחכמים ותלמידיהם"¹⁸, מתוך הבנה שכוונתם הייתה לדבקות נפשית, ובפסקה זו הוא מבאר את התוכן הפנימי של מצות הדבקות בתלמידי חכמים.¹⁹ דבקות זו היא לדעת הרב חלק יסודי בקישור מדרגות המציאות, ומאפשרת את ההשפעה של אור החיים לכל העולם. הרב רואה בתופעה זו סממן לחיים בריאים של ציבור שלם, ואפילו של הציבור האנושי כולו:

ממילא מובן שכל מה שיתאגד הציבור האנושי יותר אל אותם המקורות של החיים הרעננים והעדינים, משוקי טל החיים העליונים, בחירי העולם, ישרי הלב, הצדיקים והישרים, ככה יוסיפו אושר וגדולת חיים...

18. ספרי דברים, פסקה מט.

19. בעוסקו במצווה זו בספר המצוות מפרט הרמב"ם בעיקר דרכים של דבקות מעשית בחכמים: "להדבק עם החכמים ולהתייחד עמם ולהתמיד בישיבתם ולהשתתף עמם בכל אופן מאופני החברה במאכל ובמשתה ובעסק כדי שיגיע לנו בזה להדמות במעשיהם ולהאמין הדעות האמיתיות מדבריהם", וכך עולה גם מדבריו בספר המצוות (עשה ו), ובהלכות דעות (ו', ב). אמנם ניתן להבין שהרמב"ם רואה בהזדקנות אלו גורמים ליצירת קישור נפשי, וכך נראה משום שבהלכה הקודמת להלכה זו הוא כותב על השפעת החברה על האדם, וכן מעלה גם הרב א. בר-שאל (מצוה ולב, ח"א, עמ' 205, הע' 19, ועי' עוד שם, עמ' 203 והלאה) וכן בספרו של הרב זכריה ננעמי, 'דרך הקודש' (עמ' רעו והלאה, ועמ' תרה והלאה), ששניהם מאירים מצוה זו באור של דבקות נפשית. כמובן שהרב מוסיף את הפן העמוק של הקשר וההשפעה במישור הנשמתי, וכפי שצבי ירון (משנתו של הרב קוק, עמ' 150, הע' 45) מגדיר הבנה זו של דבקות בצדיקים כ"דרכה של החסידות והקבלה".

הרב מבין שאסור למדוד את התועלת שיש בהשפעה הרוחנית הזו במבט מעשי, כיוון שהמעשיות עצמה מוחזקת רק מכוח הרוחניות: "את היתרון הרוחני לא יכיר הכלל לעולם, אם ימד אותו לפי ערך הלימודים והצדדים החנוכיים התוריים הקצובים שבו. להפך, ע"פ משקל זה תהפך הרוחניות למין שמוש מעשי חלוש. הרבנות ת[ו]ערך רק לפי [תפקיד] המשטרה הפקידית שהיא ממלאה, וההוראה לפי הערך של הבהמות והעופות, הקדרות והכפות וכל צרכי החיים הקטנים היוצאים בכשרות מתחת ידה, שרק בזה מוצא החוש המעשי ההמוני טעם לחכו. וסוף כל ערכים כאלה ליפול ולרדת מטה מטה, אם לא תקום יד-חזקה רוחנית אמיצה להחזיק במכלם יחד עם כל המקוריות שלהם, המגביה את כל הצרכים הרוחניים לרוב גדולתם. זאת תוכל לעשות רק ההשפעה האישית היונקת מההויה הרוחנית המלאה, שהיא נמשכת מתמציתה הנשארה של סגולת הנבואה" (מאמרי הראיה, עמ' 8).

וימים באים, שתשים הדימוקרטיה²⁰ אל לבה, שאושר הכלל כולו תלוי בהדבקות הטהורה שיתדבק ההמון בכללו לאצילי הרוח, וע"פ מדה זו יתרחבו חוגי הזכויות של הראשונים (=ההמון בכללו), וחייהם יתמלאו ענין...²¹

ב'ערפלי טוהר' אנו מוצאים פסקה "קיצונית", שבה הרב תולה את "גורל הטוב של כל אנשי המעשה" ב"מידה שהם דבקים" בצדיקים. הוא מבאר שתועלת חשובה היוצאת מהמחשבה על האחדות שיש בהוויה היא ההבנה שכל העולם מושפע מהצדיקים ועבודתם הרוחנית:

המחשבה על דבר האחדות של המציאות בכלל, מביאה למחשבה של אחדות הנשמות... אחדות הנשמות מביאה לידי הכרה את הרעיון של מציאות עובדים ורוחניים, מתעלים בעילוי פנימי... מוקיר העולם... את השפעתם על הזיקוק הנשמתי, והארת החיים כולם, על ידי הוייתם העצמית... וגורל הטוב של כל אנשי המעשה מגיע להם לפי אותה המידה שהם דבקים באנשי קודש הללו, שאור ד' חי ופועל בבהירות גדולה ומליאה מאד בנשמתם.²²

נראה אפוא שהרב ראה בדבקות בצדיקים תופעה בריאה וחשובה, ואולי אף הכרחית במהלך החיים הרוחני של עם ישראל.²³

ה. הדבקות בצדיקים בהיסטוריה הלאומית

בהמשך פסקה זו הרב מוסיף וטוען טענה "מהפכנית" לכאורה, שמאירה אור חדש על הנושא: יסוד הדבקות בצדיקים אינו חידוש של החסידות, והוא מופיע כבר בתנ"ך ובחז"ל.²⁴ יסוד זה היה ידוע ופשוט בעבר אך נחלש במהלך ההיסטוריה, והחסידות רק שבה וחיידשה אותו:

מעולם ידענו רז זה, גודל תפקידם של תלמידי חכמים בעולם, של צדיקים וערכם. ידענו מהכתוב ומדברי חז"ל במקומות רבים. אמנם נשפל הדבר החי הזה מסיבות

20. העיר חמי, הרב אברהם רוזנברג, שאפשר לראות בדברים אלו "תגובה" כביכול לדברי הגרי"ד סולובייצ'יק שהובאו בתחילת המאמר.

21. אוה"ק, ח"ד, עמ' תסו, 'הדבקות לאצילי הרוח'.

22. ערפלי טוהר, עמ' נו (פסקה ראשונה). הפסקה מופיעה כמובן גם בשמונה קבצים (קובץ ב', קנו) בשינויים קלים. הנוסח כאן הוא ע"פ ערפלי טוהר.

23. אמנם עדיין ניתן להבין שההדרכה לדבקות זו מכוונת אך ורק ל"אנשי המעשה" שזקוקים למקור רוחניות חיצוני, אך בהמשך נראה שהדבקות שייכת גם אצל תלמידי חכמים וצדיקים מצד עצמם.

24. וכגון: "ואם לחש ולא נענה מאי תקנתיה? ילך אצל חסיד שבדור וירבה עליו בתפלה" (תענית ח,

שונות, מפגמים שבאו באותם הראויים לידי מידה זו על ידי המתדמים אליהם,²⁵ ומירידה כללית בעולם, מהתנוונות החיים על ידי הגליות הרבות. באה החסידות המאוחרת, והשתדלה לתקן ענין זה, להחזיר את הערך החי של הצדיק ופעולתו הסגולית, שהוא רעיון מיסטי וחברותי ביחד, שעוד צריך הרבה לתשומת לב הצד החיובי והשלילי שבזה.²⁶

אמנם אנו מוצאים בדברים אלו גם ביקורת. הצורה בה הופיעה הדבקות בצדיקים בתנועת החסידות אינה מושלמת ויש בה גם צדדים שליליים. נראה שהרב מתכוון לבקר תופעות שליליות, שהופיעו בתנועת החסידות בגלל איזונים לא בריאים.²⁷ ואכן, במקום אחר הרב מבקר את גישת תנועת החסידות להרבות בכמות (הכנסת עמי הארץ) במקום באיכות. בתוך מהלך הדברים הוא מבקר גם את הגברת היסוד של הדבקות בצדיקים על היסוד של שימוש תלמידי חכמים. כך כותב הרב:

כנסת ישראל נושאת היא את דגל השמירה האיכותית, שרק היא תציל את הכמות... נשתה החסידות האחרונה כלפי הכמותיות, חפצה להכניס את עמי הארץ כולם, על ידי התגברותה של התפילה על התורה, של האמונה הדבקותית בצדיקים על יסוד השימוש של תלמידי חכמים ותמיכתם הרציונלית. יש בזה קצת פסיעה כלפי בר... אבל כבר הוכנו הכנות רבות שלא יפגעו הענינים במרכזי החיים. להיפך, החסידות הצילה שלל רב מהמינות...²⁸

ייתכן והרב מבקר את הדרך ה"חברתית" שבה הופיעה הדבקות בצדיקים בחסידות, כשהיא מנותקת מכל ביקורת שכלית וללא שום בחינה של שימוש תלמידי חכמים – של לימוד דרכיהם בתורה ובעבודה תוך ביקורת והבנה. דבקות כזו יכולה לגרום נזקים ואיבוד פרופורציה אצל הדבק בצדיק.

מאמר חשוב מאוד הנוגע גם הוא לענייננו הוא מאמר 'דרך התחיה' המופיע בתחילת הספר מאמרי הראיה (עמ' 9-1). מאמר זה נוגע בצורך הקיומי שיש ב"הרגשת המציאות הרוחנית" מעבר למחקר וללמדנות השכליים. הרב מבאר שקליטה רוחנית

25. "המתדמים אליהם" הם נביאי שקר וכד' (עי' במאמרי הראיה, עמ' 5-6), שהטעו את הציבור שדבק בהם.

26. ערפלי טוהר, שם.

27. צבי ירון (משנתו של הרב קוק, עמ' 150) מעלה אפשרות שההסתייגות של הרב בנושא נובעת מיחסו לתנועת החסידות בדורו, שכבר נתפסה אל "החרדות הפשוטה". אך נראה שההסתייגות היא כללית יותר, וכדלהלן.

28. קובץ ד', קלח.

זו נעשית באמצעות "חוש האמונה האלקית", ובכדי להגיע אליה נדרשת מהאדם התעלות רוחנית גדולה שתאפשר את חיבור נפשו עם ה"אורה הרוחנית ההיתית". לכן, אורה זו "מתגלה היא רק באדירי הכח שבעולם", ב"נפשות היחידים העצומים בכח רוחני" והם משפיעים אותה לעולם כולו. השפעה זו יש לגדר ולסדר באמצעות תרבות למדנית ומוסרית, ולולא גידור שכזה יכולה אותה השפעה "לגלוש" לאלילות ויצרי לב רעים, כפי שניתן לראות גם בימינו באומות העולם. לעומת זאת, תפקידו של עם ישראל – המוכשר לקבל את האורה האלוקית בשלמותה – הוא להאיר לכל העולם.

השפעתה הרוחנית של אורה זו "מחזקת את כל קניניה של האומה: תולדתה, שפתה, ארצה, סגנון חייה", אולם זאת בתנאי שהיא "באה ע"י התורה המוסרית העליונה". לעומת זאת, "אם קניני האומה רחוקים ממבוע האלקי" הם סופגים השפעה לא מזוקקת שפוגמת במוסר "ומסירה מהם את האמץ האלקי".

בהמשך המאמר, הרב סוקר בצורה מפורטת את התהליכים שעברו על עם ישראל והשפיעו על צורת ההתגלות של אותה "הזרחה נשמית", מימי הבית הראשון ועד ימיו של הרב עצמו והעתיד לבוא.

בעקבות תקופת משיחי השקר – "משיח השקר האחרון שבתי צבי" ו"משיח השקר החצי רשמי פרנק וסיעתו" – "היה החשש גדול פן תמאס האומה לגמרי בכל שריד שנשאר בידה מכח הגנוז של ההזרמות הנפשיות החיות, ותשוב רק לשינון האותיות ושמירת המעשים, המצות והמנהגים בגו כפוף ולב רצוף, וסוף סוף לא תוכל להתקיים מחוסר רעננות ורוממות נפש". תנועת החסידות יצאה אפוא מתוך הצורך שנולד לעורר את ההזרמה הנפשית שוב.

לאחר שהרב נוגע בתפקידה של תנועת החסידות, הוא מותח ביקורת על שלא הדגישה מספיק את הדקדוק ההלכתי והלמדנות. הרב מבין שתנועת ההתנגדות היוותה כוח שתפקידו היה לשמש גדר בפני פרצות שתנועת החסידות עלולה הייתה לפרוץ:

אבל צורתה (של תנועת החסידות) היתה בלתי לימודית כל צרכה, ולא יכלה איפוא להתבסס יפה ע"י חנוך מודרג מסומן בסימנים תוריים קצובים, המגדירים אותו ועושים מעקה לאור המתרחב שלא יפול החוצה ולא תרבה המכשלה. ואולם שמירה פנימית היתה בקרבה לשמר נטיה זו... בכל זאת לא היה הדבר מספיק, והדורות הבאים היו יכולים לאבד את הטובה החיה הזאת ולהפכה לרועץ, לולי שנתמרקה ביסורים ע"י תבערת ההתנגדות...²⁹

הרב ממשיך ומבאר שלאור הצירוף, תרתי משמע, של שתי התנועות, נוצרה הכשרה של ההזרמה הנפשית הרוחנית להופיע בצורה בריאה בעם, תוך כינון "יסוד ארצי ותחיה מעשית לישראל בארץ האבות". התהליך יתחיל בהתעוררות נפשית לצדדים החיצוניים של הלאומיות כגון תחיית השפה והארץ, אולם בהמשך יורגש חסרונם של האור האלוקי וההרגשות שמילאו את הלבבות במשך כל הגלות.

הרב מסיים את המאמר (עמ' 7-8), במבט מקיף – שנוגע גם להיבט הלאומי – על החשיבות והתועלת הגדולה שיש בהשפעה הרוחנית של הצדיקים על הכלל. בתחילת הדברים אנו מוצאים תנאי שיש להיזהר בו – הנקיות הנדרשת לגבי הזרמה שכזו:

ההזרמה של הרוחניות ההייתית... כשהיא מסוננת יפה מסיגים חיצוניים וקרני אור מתעים של הזיות נבערות ושל הפץ רשע, של עין רעה, נפש רחבה ורוח גבוהה, היא מחזרת את כבוד האומה לאיתנה, ע"ז שהיא משיבה את הכבוד הפטריארכלי של נשיאי ישראל, המכובדים בכבוד רוחני אישי נשגב. האמונה בצדיקים בהתמכרות והתלהבות וקשר קים תמידי מרוממת את הערך הרוחני באומה; וההתערבות הפסיכית (=הנפשית), שבאה ע"י הקשר החושי של הנפשות במעמד המציאות הממשי, מערבת את האור הפנימי... של אדם עליון איש אלקי באמת, עם יתר הנפשות הדבקות עמו בקשרי אהבה ואמונה, מתוך העדנה הנפשית של אישיות מוסרית גדולה, המוזרמת כלה בזרמים אלקיים של העריגה הקבועה אל הטוב העליון שיתפשט בעולם, ואל החסד האלקי המלא שיופיע על כל נשמת חיים.

מתפשטים הם קרני אור הויה רוחנית מעשית על הנשמות של האישים הדלולים חדלי-האונים הרוחניים, הנרדפים משטפי הרוחות הפעוטות המסתערות בלבם הצר. העירוב הזה מיפה את הנפשות ביפוי פסיכי, מישר את המעקשים, מקרב לידי זכות, ומופיע אור של סליחה גם לחוטאים נדכאים מתגרת יד טבעם הגס השולט בחזקה בחומריותם הבהמית.

שמירה גדולה צריכה השפעה אישית כזו, אבל גדולה מאד היא התועלת הכללית שהיא מביאה...³⁰

נראה שה"שמירה הגדולה", שאליה הרב מתכוון, היא הזהירות מפני היעדר גבולות חזקים ומסודרים, באמצעות "החנוך המוסרי והלמודי" שעליו כותב הרב לאורך המאמר. חסרון כזה נובע בעיקר מצדו של המשפיע – מהדרך שבה הוא הולך בעצמו ומהצורה שבה הוא מדריך ומנחה את הדבקים בו. אך עם כל הצורך שיש

בשמירה גדולה, הרב טוען שאיננו יכולים לוותר על התועלת הרוחנית שמביאה הדבקות בצדיקים.

גם לצורך השיבה לארץ ישראל ותחיית האומה נדרשת האומה להשפעה רוחנית של צדיקים עליונים וכך ממשיך הרב ב'דרך התחייה':

מתדלדלים גם שרידים הללו (של ההזרמה הנפשית) בגולה, מפני שהאומה מתדלדלת שם. האומה עורגת לקבוע יתד בארצה ולשוב לאיתנה כימי עולם, אבל לפי הכנתה אל הגודל, כן היא מוכרחת מכח עצמה למצוא הזרמה רוחנית כבירה שיזרם אל תוכה בכל סעיפי חייה, אישיות גדולה של בחירה הקרובים אל מקור נשמתה, המלאים חזיון ושירת קדש ומצפים בכל נשמתם לאור וישועה, לחסנה וכבודה.

התייחסות נוספת של הרב בנוגע לתקופתנו אנו, אנו מוצאים בדברים המובאים ב'אורות התחיה' (אורות, עמ' סט, פסקה יז) בפסקה הידועה על "האמונה והאהבה". הרב מבאר שם את חשיבות האמונה והאהבה והקשר ביניהן, ואת תפקידן בתוך תהליך תחיית האומה. בתוך הדברים אנו מוצאים התייחסות של הרב לדבקות בצדיקים ככלי המאפשר את קיום האמונה והאהבה בתוך העם:

שכלול האמונה והאהבה ואומץ קיומן מתחזק ביסוד דבקות נפשית בחכמים ותלמידיהם, או כפי המבטא של החסידות: התקשרות עם הצדיקים. יסוד זה, שהחסידות טפלה בו הרבה, צריכים אנו להקימו, בשכלול גדול והדור מאד בתור אוצר חיים, והדום רגל לשכינה הכוללת את אור האמונה והאהבה, השרויה בחכמים צדיקים, שמהות חייהם כולה היא התגלות האמונה והאהבה, המחזקה באיתנות התורה והמצוה, בכל מלוייהן המעשיים והרוחניים, עם סגולה נפשית מיוחדת, שהיא הסתגלות רוח הקודש, הראוי להולד דוקא בארץ ישראל.

בפסקה זו הרב מתייחס לדבקות הנפשית בצדיקים בצורה שבה הופיעה בתנועת החסידות ומציג את הדברים כראויים לחיקוי. לשונו "צריכים אנו להקימו, בשכלול גדול והדור מאד..." מלמדת כי הוא רואה בדבקות זו עניין חיובי ביותר ושלא כמו בפסקה ב'ערפילי טוהר' אין בדבריו כל נימת ביקורתיות.

ו. היחס בין הדבקות בצדיקים ובין הדבקות בכללות האומה

מפסקה נוספת שהתפרסמה יחסית לאחרונה, אפשר ללמוד הן על החשיבות שנותן הרב לדבקות ב"כללות האומה", והן על היחס שבין דבקות בכללות האומה לבין דבקות בצדיקים. הרב מבאר שהדבקות בכללות האומה מעלה את האדם יותר מאשר הדבקות בצדיק אמתי. הרב מבאר שנשמת כלל ישראל היא ההופעה הרוחנית הגבוהה והקדושה ביותר שקיימת במציאות, וממילא, הדבקות בה היא הפועלת ביותר על האדם:

נשמת הצדיק כלולה היא מכללות הנשמות של כנסת ישראל. וכשם שמתעלים על ידי מה שנדבקים לצדיק אמיתי, שהוא מלא דעת וחסד אל כל היום, כך מתעלים עוד יותר על ידי מה שנדבקים בכללות האומה. כללות כנסת ישראל היא דיוקן הקדושה האלהית של כל ההויה כולה, אור נשמת ד' בעולם. וכל זמן שישים האדם אל לבו שהוא צריך להיות מתקשר במקור החיים הנצחיים, שהיא נשמת האומה כולה, הרי הוא מתעלה. ומתוך ההתקשרות לכללות האומה, אפילו בתארה החיצון, הוא הולך ומתקשר במאור הפנימי, בכח הכמוס האלהי שיש במגמת הייתה של האומה בעולם, שהוא הסוד של על ההויה כולה במקור האור האלהי, שהוא נחל עדנים שאין לו סוף, ומקור עדן נצחי לכל נשמת חיים, המהפך את הכל לאור חיים.³¹

אפשר לראות בפסקה זו, שהרב מתייחס אל הדבקות בצדיקים כאל דבר שהשפעתו על עליוי האדם ידועה וברורה, ושממנו ניתן להקיש אל הדבקות בנשמת האומה, שהוא דבר "חדש" שאנו לא מכירים ולא יודעים כמה הוא פועל.

ז. עיון בפסקה מ'אורות ישראל'

נשוב לפסקה שבה פתחנו את מאמרנו ונעיין בה בפרוטרוט לאור דברינו לעיל. הפסקה פותחת בהגדרת הדבקות בצדיקים כ"דבר נכבד מאד" בתהליך התפתחות הנפש:

הדבקות בצדיקים, כדי שיתערב כח המציאות שבנשמתם עם הנשמה הבלתי נשלמת, היא דבר נכבד מאד במהלך התפתחות הנפשות.

נראה שכוונת המילים "במהלך התפתחות הנפשות" היא שכל אדם נצרך לדבקות זו כחלק מתהליך התפתחותו הנפשית.³² הרב מדבר אפוא על תהליך של התערבות הכח הטוב שבנשמת הצדיק עם נשמתו של הדבק בו. התועלת הרבה היוצאת מתהליך זה היא, ככל הנראה, התעוררות של הכוחות הטובים, כגון האמונה והאהבה, הגנוזים בנפש האדם, ומאיך, היטהרות מהצדדים הרעים שבנפש. בהמשך הפסקה ב'אורות' מזהיר הרב:

31. פנקס פ"א פסקאות (יפו), פסקה לג.

32. הרב חרל"פ (מי מרום לפרקי אבות, עמ' ו-ח) כותב: "חכמי הדור בכללותם, הם מקבלים בכל דור דור את התורה, ומתקיים בהם מקרא שכתוב "כי ד' יתן חכמה, מפיו דעת ותבונה" (משלי ב'), ובלא התקשרות לחכמי-הדור אי אפשר להשיג חכמת התורה, דעתה ותבונתה... מיום העמידה-על-הדעת ועד היום האחרון צריכים [התלמידים] להיות מקבלים [מרביותיהם]... ולהקשיב מהם לקח".

אבל צריך שמירה גדולה, שאם יטעה בצדיק אחד, וידבק בו דבקות פנימית הויתית, וידבק ג"כ בחסרונותיו, הם יפעלו לפעמים על הדבק במדה גרועה הרבה ממה שהם פועלים על האיש המקורי.

את הביטוי "שמירה גדולה" מצאנו גם בדברי הרב ב'דרך התחיה'³³ שהובאו לעיל לגבי הטעות שיכולה להיות בזיהוי הצדיק שבו ראוי לדבוק, או לגבי אי קיומם של גדרים וסדרים למדניים ומוסריים. בנוסף, ראינו לעיל³⁴ שהדבקות ב"צדיק יסוד עולם" גורמת להתעצמות הטוב שבאדם ולמחיקת הרע שבו, ונראה שבמקרה של צדיק כזה אין צורך לחשוש מהדבקות בחסרונותיו. אם כן, ייתכן שגם בפסקה ב'אורות' הרב מתכוון להזהיר מפני האפשרות שאדם "יטעה" במדרגתו של "צדיק אחד" ויידבק בו דבקות שתביא לקליטת חסרונותיו. אמנם "הצדיק האמיתי", "צדיק יסוד עולם", יפעל רק טוב על הדבק בו.³⁵

33. מאמרי הראיה, עמ' 8.

34. קובץ א', תקצט.

35. גם מעיון בסיפורים אודות הרב ואודות תלמידיו, אנו יכולים ללמוד שאכן הדברים שהתבארו במאמר, התגשמו בפועל.

יש לציין במיוחד את הדבקות המופלאה בה דבק הרב חרל"פ ברב ואת הקשר העוצמתי שהיה ביניהם, עד כדי כך שפרק שלם (שיחות הראי"ה, עמ' של-שנג) הוקדש ע"י הרב נריה לקשר זה. דבקות זו באה לידי ביטוי גם באגרות שכתבו זה לזה, הרב חרל"פ הביע את אהבתו והתבטלותו בביטויים רבים: "עבדו החרד מאד, מגדולת קדושתו, ומתאבק בעפר רגליו, הכותב ברעדה ומצפה למכתב קדשו" (הד הרים, אלון מורה תשנ"ז, עמ' כז), "מעמקי לבבי הקשורה והמסורה בנפשו הגדולה של הדר"ג" (שם, עמ' לא), "חיי תלויים בחייו, ונפשי קשורה בנפשו" (שם, עמ' עט) ועוד. וגם הרב הראה כלפיו אהבה וקישור גדולים: "יקירי צמיד רוחי, קשור נפשי וחבוק נשמת" (אגרות הראיה, ח"ב, עמ' עא), "ידידי שוכן משכן לבבי" (שם, עמ' לו) ועוד.

בדברים שכתב הרצ"ה ליום השבעה לפטירת הרב חרל"פ, אנו מוצאים תיאור מרשים לאופי הדבקות הזו: "כאשר הופיע המאור הגדול והקדוש על פני אדמת-חינו, נדבק אליו הגרי"מ זצ"ל, 'כאשר ידבק האזור אל מתני איש' (ירמיה ל"ג, יא)... ההתדבקות הזאת הלכה הלך ועלה... למלוא כל רמ"ח אברים ושס"ה גידים שבנשמה ושבגוף, לבחינת 'כל עצמותי תאמרנה' (תהלים ל"ה, י). כדוגמת הגעגועים החיוניים להידבק בשכינת חי העולמים... תקפחו הצורך הלוהט לרוץ כמה פעמים בשנה... ולשאוב משפע קדשו וטהרו פתרונות התורה והארות ישועה ועידודי נפש והדרכות-חיים... כן הלכו וגברו ההכרה והאמונה, היראה והחרדה... זו היתה חרדת-הקודש של ההכרה הרוממה וההתדבקות הנאמנה, בתוקף החוש המשולש של הדעת-האהבה-והיראה המבואר בדברי הרמב"ם בהלכות יסודי התורה, כזו של ר' חיים מוואלוז'ין ביחס אל הגר"א וכזו של גדולי החסידות ביחס אל רבותיהם זצ"ל... מהותה של ההתייחסות של תלמיד לרב כהלכתה וכמאמרה... ובשעות הן האחרונות, שלפני הסתלקותו בדבר ד' לגנזי המרומים, בדבריו

בעקבות האפשרות לטעות זו, צריך האדם לנקוט בזהירות רבה. ייתכן והדרך בה יש לנהוג, היא לדבוק בצדיק בדרך שאינה פנימית "הויתית" בצורה חסרת גבולות. ייתכן ודבקות בכמה צדיקים, גם היא יכולה להוות גדר בפני הסכנה הזו, מכוח השוני וההשלמה שבין הצדיקים השונים. סיומה של פסקה חשובה שעדיין לא זכינו שתתפרסם,³⁶ מגלה לנו שלמרות ה"מכשול" שיכול להיגרם מחמת הדבקות בצדיקים, התועלת שיוצאת מהדבקות בצדיקים גדולה יותר:

גדולה היא העזרה שנפשות מושיטות זו לזו בהתחברותן, וקל-וחומר ההתחברות לגדולים, לצדיקים ותלמידי חכמים. "ובו תדבק - הדבק בחכמים ותלמידיהם". הזכירה החסידות את מציאות דבקות הנפשות. ואחר כל מה שיש בזה מן המכשול כשאינן הדברים מכוונים, כשטועים לפעמים בטהרת הרצון של האיש שמתדבקים בו, בצלילות השגתו וכיו"ב, מכל-מקום אין קץ לתועלת הדבקות והאחדות ההדדית. והאחוה המשותפת, כשם שהיא פועלת במשקל המעשה, יותר מזה היא פועלת במשקל הרוח. "איש את רעהו יעזרו ולאחיו יאמר חזק".

בסיום הפסקה ב'אורות' חותם הרב:

אשריהם ישראל שהם דבקים בנשמת האומה, שהיא טוב מוחלט, לשאוב על ידה אור ד' הטוב.

לאור כל הפסקאות שהובאו לעיל, בהן משבח הרב את הדבקות בצדיקים ומתאר כמה היא פועלת ועד כמה היא נחוצה, פשוט שהרב מבין שאין לדבקות בצדיקים תחליף, והוא לא רואה את הדבקות בנשמת האומה כתחליף לדבקות בצדיקים.

האחרונים זה היה האיש וזה היה השם המפורש שהזכיר אותו אז אאמ"ר הרב זצ"ל: ר' יעקב משה... (לנתיבות ישראל, ח"ב, עמ' לג).

גם ביומנו של הרב הנזיר - הרב דוד כהן - אפשר למצוא תיאורים של דבקות עמוקה: "הרב, מושג נפשי וחיי רוחי זה כמה שנים... גם הרב בחר בי לתלמידו" (משנת הנזיר, ירושלים ה'תשס"ה, עמ' מה-מו), "הנני... יושב על התורה ועל העבודה. הקדושה, שאליה משתוקקת נפשי, נמשכת אלי ע"י הרב" (שם, עמ' מז) ועוד (ע"י שם עמ' נט, סה-סו, סח, פט). גם הרב עצמו דבק ברבו הנצי"ב, כפי שמתאר הרב נריה (שיחות הראי"ה עמ' צח). גם כלפי הגר"א, על אף שלא חי בתקופתו, הייתה לרב דבקות מיוחדת, והוא היה לו כרב (שם, עמ' קצו-קצז, עמ' רח).

36. פסקה זו, ולצדה פסקאות רבות נוספות, הרצי"ה העתיק בכת"ק. לא ציטטתי את כל הפסקה מחמת אריכותה, ואני תפילה שנזכה לראות את כולה יוצאת לאור, עם שאר חברותיה הרבות.

הלשון בה נקט הרב: "אשריהם ישראל" – באה בדרך כלל לתאר מציאות קיימת. ובאמת אנו מוצאים שהדבקות בנשמת האומה היא דבר הקיים בכל יהודי. ואמנם איכות הקשר תלויה בבחירתו של האדם.³⁷ ייתכן שלאחר שהרב מדבר על היסוד החשוב והמועיל של דבקות בצדיקים, ומוסיף שעם כל זאת נדרשת זהירות בעניין – הוא בא ומעורר על השמחה שאנו צריכים לשמוח על הזכות שנפלה בחלקנו, שאנו דבקים בנשמת האומה – אשר בה יש רק טוב מוחלט, וממילא אין כל צורך בזהירות.³⁸

37. כך עולה מתוך עיון בנושא בכתיבי הרב בכלל, ובפרט בפרק שם (אורות ישראל, פ"ג), ובמראי המקומות הנספחים לפסקה זו (נמצא בסוף ספר "אורות").

38. ייתכן והרב מתכוון לומר שהדבקות בנשמת האומה יכולה להוות תוספת לדבקות בצדיקים, שפותרת את הצד השלילי שבדבקות האחרונה. אך מהלשון "אשריהם ישראל" לא נראה שהרב נותן כאן הדרכה כלשהי. וכפי שהערנו.